

OSMANLIDA İLK PROTESTAN MİSYONERLER: QUAKERLAR

Arus Yumul*

Öz

İlk Protestan misyonerlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na gelişi on dokuzuncu yüzyıla tarihlense de ilk misyonerlerin geliş tarihi en geç on yedinci yüzyıldır. On yedinci yüzyıl İngiltere'sinin kaotik siyasi ve dini atmosferinde ortaya çıkan ve George Fox tarafından kurulan binyılcı muhalif Hıristiyan hareketlerinden, Dostların Dini Derneği veya Quakerler, İngiliz Protestanlığının ilk geniş çaplı misyonerlik hareketiydi. Dinleri, dilleri ırkları, milliyetleri ne olursa olsun Tanrı'nın her insanda var olduğuna dair "İç Işık" öğretisiyle yola çıkan misyonerler herkesi içindeki ışığa döndürmeyi amaçlıyorlardı. Aynı maksatla Osmanlı topraklarına da gelen misyonerler, Quaker mesajını sadece Müslüman ve Gayrimüslimlere değil aynı zamanda Osmanlı sultanına da ulaştırmaya çalıştılar. Misyonerlik çabalarında herhangi bir başarı kaydedememelerine rağmen Quakerlar genellikle ülkeden görevlerini yerine getirmiş olmanın verdiği huzurla ayrıldılar. Bu makale, Sultan VI. Mehmet'le bizzat görüşüp mesajını iletmeyi başaran Mary Fisher'dan aynı amaçla yola çıkan ancak amaçlarına ulaşamayan Quakerlara, imparatorluğa daha mütevazı amaçlarla gelen misyonerlere kadar birinci nesil Quakerların Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik faaliyetlerinin bir dökümünü yapmakta; Quaker misyonerlerinin hem yerli halk ve yetkililer ile ilişkilerini, hem de ülkede faaliyet gösteren İngiliz tüccar, konsolos ve elçilerle yaşadıkları gerilimli, çatışmalı ilişkiyi ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Quakerlar, Misyonerlik, Osmanlı, Binyılcılık, Mesihçilik

* Prof. Dr. İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul TÜRKİYE, arus.yumul@bilgi.edu.tr ORCID: 0000-0002-7783-2652

The First Protestant Missionaries in the Ottoman Empire: the Quakers

Abstract

Although the arrival of the first Protestant missionaries to the Ottoman Empire is dated to the nineteenth century, the date of the arrival of the first missionaries is, in fact, the seventeenth century at the latest. Founded by George Fox, the Religious Society of Friends, or Quakers –one of the millennialist dissident Christian movements that emerged in the chaotic political and religious atmosphere of seventeenth-century England- was the earliest large-scale missionary movement of Protestantism. Missionaries, who set out with the “Inner Light” doctrine that God exists in every human being irrespective of religion, language, race, or nationality, aimed to awaken everyone to the light within them. With this purpose in mind, missionaries who came to Ottoman lands attempted to convey their message not only to Muslims and non-Muslims, but also to the sultan. Although they did not succeed in their efforts, they often left the country with the satisfaction of having fulfilled their duties. This article gives an inventory of first-generation Quakers’ activities towards Ottomans, from Mary Fisher who managed to personally meet Sultan Mehmet IV, to the Quakers who set out with the same purpose but could not accomplish their goal, to the missionaries who came to the empire with more modest purposes. It deals with the relations of Quaker missionaries with the local people and officials, as well as their tense and conflictual relation with British merchants, consuls and ambassadors operating in the country.

Keywords: Quakers, Missionary, Ottoman, Millenarianism, Messianism

Giriş

Osmanlı tarih yazımında Protestan misyonerlerin Osmanlı topraklarına ilk kez on dokuzuncu yüzyılda geldiği kabul edilir ve Protestan misyonerliği konusundaki çalışmalar bu yüzyıldan başlatılır. Bu konuda kaynak genellikle Leon Arpee’dir.: “*Türk İmparatorluğuna giren ilk Protestan misyoner toplulukları, İngiltere Kilisesi’nin Church Missionary Society’si ve Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions idi. İlki 1815’te Mısır’a bir misyoner gönderdi; ikincisi 1818’te Filistin’e iki kişi atadı*”.¹ Uygur Kocabaşoğlu da Arpee’ye dayandırarak aynı bilgiyi verir: “*Osmanlı mülkine ayak basan ilk Protestan misyoner 1815 yılında Mısır’a gönderilen İngiliz Church of Missionary Society’ye bağlı bir papazdır. Onu 1820 yılında İzmir’e ayak basan Pink Fisk ve Levi Parsons adlı Amerikalı misyonerler izlemiştir*”.² Yine Arpee’yi kaynak gösteren

¹ Leon Arpee, *The Armenian Awakening: A History of the Armenian Church*, Chicago 1909, s.93.

² Uygur Kocabaşoğlu *Anadolu’daki Amerika. 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul 1989, s.16.

Ayten Sezer de *Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri* eserinde “*Osmanlı topraklarına ayak basan ilk Protestan misyonerin 1815’te Mısır’a gönderilen ‘The Church of Missionary Society’ adlı bir İngiliz örgütüne bağlı bir papaz olduğu görülür*”³ der. Oysa Osmanlı’da Protestan misyonerlik faaliyetlerinin başlangıcı en geç on yedinci yüzyıla, Quaker misyonerlerine dayanır.

On yedinci yüzyılın ortalarında İngiltere’de ortaya çıkan Dostlar Dini Cemiyeti veya Quakerlar İngiliz Protestanlığının ilk kapsamlı misyonerlik hareketiydi. Erken Quaker misyonları bir yoruma göre “*Huristiyan Kilisesi tarihinde misyonerlik gayretinin en dramatik patlamalarından biridir*”⁴ 1656 yılında Quakerizm’in kurucusu George Fox Dostlara misyonerlik çağrısı yapar: “*Bütün milletler sesi söz veya yazı ile duyunsunlar. Hiçbir yeri, hiçbir dili*” ayırmadan “*herkesi Tanrı’ya ibadete davet edin. ... Tüm ülkelerde, yerlerde, adalarda, milletlerde, nerede olursanız olun örnek olun; duruşunuz ve hayatınız ber türden insan arasında vaaz etsin*”⁵ 1659 yılında ise aynı çağrıyla “*İnançlı olun ve gerçeği her yere yayın ve Tanrı’nın bilgeliğiyle yürüyün; ... ülkelere, adalara, uluslara veya kıtalara yazın, konuşun ve kitaplar gönderin; Öyle ki Rabbin ordusunun boru sesi uluslarda ve adalarda duyulsun*”⁶ sözleriyle tekrarlar. 1660 yılına geldiğinde George Fox Dostların sadece İngiltere ve İrlanda’da değil “denizlerin ötesinde” Almanya ve Amerika’nın yanı sıra “Floransa, Mantua, Palatine, Toskana, İtalya, Roma, Türkiye, Kudüs, Fransa, Cenevre, Norveç, Barbados, Antigua, Jamaika, Surinam, Newfoundland” gibi birçok yerde vaaz verdiklerini yazar.⁷

Bu yazı on yedinci yüzyıl Quaker misyonerlerinin Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerini yine aynı misyonerlerin kendi anlatılarının yanı sıra çağdaşlarının ve dönemin önde gelen Quakerlarının yazılarından yola çıkarak inceliyor. Dönemin on yedinci yüzyıla sınırlanmasının nedeni, on sekizinci yüzyılda Quakerların misyonerliği fiilen terk etmeleridir. Zira on sekizinci yüzyıla geldiğinde dinginlik dönemine giren Quakerların misyonerlik şevki azalmış, daha içe dönük bir sürece girmişlerdi.⁸ On dokuzuncu yüzyılda hakim olan evanjelik harekete katılan Quakerlar yeniden misyonerliğe ve Osmanlıya geri döndüler. Erken dönem Quakerlar ve İslam konusunda yapılan çalışmalar gösteriyor ki tüm insanlığı

³ Ayten Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri,” *Osmanlı II*, (ed.) Güler Eren, Ankara 1999, son erişim tarihi: 22 Mayıs 2023,

https://ait.hacettepe.edu.tr/akademik/arsiv/misy.htm#_ftnl

⁴ Michael R. Watts, *The Dissenters: From the Reformation to the French Revolution*, C1, Oxford 1985, s.198.

⁵ George Fox, *A Journal or A Historical Account of the Life, Travels Sufferings, Christian Experiences and Labour of Love in the Work of the Ministry, of that Ancient, Eminent and Faithful Servant of Jesus Christ, George Fox*, C 1, Londra 1694 s.212, son erişim tarihi: 3.10.2022, <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A40209.0001.001?rgn=main;view=fulltext>

⁶ George Fox, *A Collection of Many Select and Christian Epistles Letters and Testimonies Written on Sundry Occasions*, Isaac T. Hopper, New York 1831 s.175.

⁷ John Barclay, *Letters of Early Friends*, Londra, 1841, s. 64, son erişim tarihi: 28. 09. 2021, <https://www.friendslibrary.com/john-barclay/letters-of-early-friends/>

⁸ Pink Dandelion, *The Quakers: A Very Short Introduction*, Oxford 2008, s. 24-25.

Tanrı'nın insanları olarak gören ve onları inançlarına göre yargılamayı reddeden on yedinci yüzyıl Quakerlarının İslam'a yaklaşımı -her ne kadar misyonerlik amacına hizmet etse de- zamanın Hristiyan anlayışından oldukça farklıydı. Dönemin ana akım Hristiyan geleneklerinin aksine Müslümanları "ahlak ve insanlık onuru açısından Hristiyanlarla eşit" görüyorlardı.⁹

1. İç Işık

"İç Işık" olarak adlandırılan, Tanrı'nın varlığının tüm insanların içinde, "ber soy, dil, balk ve milletin"¹⁰ fertlerinde var olduğuna dair erken dönem Quaker inancı Hristiyan olanların, Hristiyan olmayanlar karşısında herhangi bir ayrıcalıklı pozisyon almalarına engel oluyordu: "Eğer Mesih'in ışığı Tanrı tarafından her insanın içine yerleştirilmiş, doğuştan gelen bir hakikat anlayışı ise", o halde ilahi vahiy herhangi bir Kitabın tekelinde değildir, "herkesin içinde mevcuttur".¹¹ Yapılması gereken gidip mesajı ilan etmek ve herkesi içindeki ışığa dönmeye teşvik etmektir. Bu amaçla dünyanın dört bir yanındaki hükümdarlara, Rus Çarı, Çin İmparatoru, Fransa ve İspanya kralları ve Papa'ya mektuplar yazdılar. Quakerlar "Büyük Türk"e yani Osmanlı Padişahına hitaben yazılmış mektuplar da yayımladılar. Örneğin John Perrot sultanı "Tanrı'nın bütün insanları, tüm milletleri" aydınlattığı nura yönelmeye teşvik etti. Perrot sultana "Ve bu sesle sana sesleniyorum, ey birçok bölgeye yayılmış olan Türk, tüm dünya sana boyun eğene kadar, daha birçokları üzerinde hüküm sürebilmen için ... zürriyetinin egemenliği tüm dünya üzerinde olması için kadir-i mutlak Tanrı tarafından" kendisine ve tüm millete gönderilen "ebedi barış mesajını" kabul ederse Tanrı tarafından ödüllendirileceğini açıklar, ülkenin "sınırları genişleyecek, kimsesizlerin, yetimlerin ve dulların meskenini büyük bir refah kaplayacak ve egemenliğinizde ekemek dilenen hiç kimse olmayacak" der ve sultanın adının sonsuza dek hatırlanacağını vadeder. Ancak Tanrı'nın mesajına direnip "kapılarına yaklaşan ve kalplerinin kapısını çalan dünyanın ışığını" tanımadıkları takdirde Türk'ün gücünün "dünyanın tüm uluslarının ötesinde" solacağı konusunda uyarır.¹²

⁹ David Vlasblom, "Islam in Early Modern Quaker Experience and Writing", *Quaker History*, 100/1, (Bahar 2011), s. 8. . Bu konuda ayrıca bkz. Justin J. Meggitt, *Early Quakers and Islam: Slavery, Apocalyptic and Christian-Muslim Encounters in the Seventeenth Century* Eugene, Oregon 2016, Nabil Matar, "Some Notes on George Fox and Islam" *The Journal of Friends Historical Society*, 55 (1989), s. 271-276.; Nabil Matar, *Islam in Britain 1558-1685*, Cambridge 1998.

¹⁰ William Dewsbury, *The Faithful Testimony of that Antient Servant of the Lord, and Minister of the Everlasting Gospel William Dewsbury: his Books, Epistles and Writings, Collected and Printed for Future Service* Londra 1689, s.9, son erişim tarihi: 29.09.2022,

<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A35837.0001.001?rgn=main;view=fulltext> Quakerların "iç ışık" ilkesi Yuhanna'nın "Dünyaya gelen her insanı aydınlatan gerçek ışık vardı"(1:9) sözüne dayanıyordu.

¹¹ David Vlasblom, "Islam in Early Modern", s.3-4.

¹² John Perrot, *A Visitation of Love, And Gentle Greeting of the Turk*, Londra 1660, s.3-4, son erişim tarihi, 26. 09. 2022,

George Fox, Müslümanlara sadece Hıristiyanlık ilkeleriyle yaklaşmanın verimli olmayacağını düşünür. Kuranı okumuştur. Cezayir’de esir düşen, aralarında Quakerların da bulunduğu kişiler için Sultan’a yazdığı mektupta¹³ onu İncilin değil de Kuranın standartlarına uygun davranmadığı gerekçesiyle sorgular: “*Muhammed size zarar vermeyenlerin mallarını zorla almak, yağmalamak, onları esir tutmak, satmak veya ayaklarına, karnına veya sırtına vurmak için hiç yetki verdi mi?*”¹⁴ diye sorar. “*Şimdi bu kötü davranışlarımızı Kutsal Kitaplara ve Kurana aykırıdır*”¹⁵ der. Kuran’daki ana temaları geliştirerek, surelerden örnekler vererek Müslümanlarla ilişki kurmaya çalışır. İsa’yı Müslümanlara İncil değil de Kuran yoluyla tanıtmayı seçer. “*Ve yine diyorsunuz ki, Kutsal Kitapların bilgisine sahip olanlar, ölmeden önce İsa’ya inanmalıdır; çünkü o, kıyamet gününde onların yaptıklarına karşı şahitlik edecektir*”¹⁶ Nihai hedefi hiç kuşkusuz Müslümanları kendi dinine döndürmektir. Türkler içlerindeki ışığı fark ettiklerinde bu dönüşüm gerçekleşecektir.

2. Quakerlar Osmanlı’da

Quaker hareketinin kurulmasından kısa bir süre sonra bazı Quakerlar dinlerini vaaz etmek için Osmanlı topraklarına da geldiler Misyonerler Müslümanları kendi dinlerine döndürmeyi başaramadıysa da aşağıda görüleceği gibi genellikle görevlerini tamamlamanın verdiği tatmin duygusuyla ülkeden ayrıldılar. Zira onlar için önemli olan insanların içine tohumu ekmektir, onlar üzerlerine düşeni yapmış ve “*gerisini Tanrı’ya bırakmışlardı*”¹⁷

a. Sultanı Dininden Döndürmek

a.1 Mary Fisher

1657 yılında İngiltere’den yola çıkan ve o yılın Temmuz ayında Livorno’ya gelen Mary Fisher, Beatrice Beckley, Mary Prince adlı üç kadın¹⁸ ve John Perrot,

<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A54452.0001.001?rgn=main;view=fulltext>

¹³ İslam’a yaklaşımı açısından bu mektup ile Fox’un daha önce Müslümanlara yazdığı mektuplar arasında fark vardır. Örneğin 1660’da yazdığı mektupta “*Muhammed’in aracılığıyla aldatıldın*” der. George Fox, *To the Turk, and All that are Under his Supream, To Read this Over which Concerns their Salvation*, Londra 1660, s.8, son erişim tarihi: 2.09.2022, <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/B23173.0001.001?rgn=main;view=fulltext>

¹⁴ George Fox, *To the Great Turk and his King at Argiers with a Postscript of George Pattison’s Taking the Turks and setting them on Their Own Shoar*, Londra 1680, s. 2, son erişim tarihi: 2.09.2022, <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A40298.0001.001?rgn=main;view=fulltext>

¹⁵ Fox, *To the Great Turk*, s.5.

¹⁶ Fox, *To the Great Turk*, s.5.

¹⁷ John Perrot’dan aktaran Kenneth L. Carroll, *John Perrot: Early Quaker Schismatic*, Londra 1971, s.21.

¹⁸ Diğer dini gruplar arasında kadın vaizler istisna iken Quaker’lar, Eski Ahit peygamberlerinden Yoel’in Rab’bin Günü ile ilgili “*Oğullarımız ve kızlarımız peygamberlik edecek*” (Yoel 2: 28) kehanetine dayanarak kadın ve erkekleri ruhani alanda eşit görüyorlardı (Rosemary Moore “Seventeenth-Century Context and Quaker Beginnings”, *The Oxford Handbook of Quaker Studies*, (ed. Stephen W. Angell-Pink Dandelion), Oxford 2013, s.19). İlk Quakerlar için kadınların vaaz vermesi Yoel 2:

John Luffe, John Buckley adlı üç erkek buradan Kudüs'e gitmek için Ağustos ayında yola çıkarlar. İyon Denizi'ndeki Zante Adası'nda Perrot ve Buckley diğerlerinden ayrılıp Korint ve Atina'yı ziyaret ederler. Diğerleri 18 Ekim'de İzmir'e ulaşırlar. Perrot ve Buckley ise yıl sonuna doğru İzmir'e varırlar.¹⁹ Bu, Osmanlı'ya yönelik ilk Quaker misyonudur ve bu misyon için 177 sterlin ayrılmıştır.²⁰ Ancak burada herhangi bir sonuç elde edemezler. İzmir'de Müslümanlar ve Yahudilerle görüşen John Luffe burada "*kendi dinini yayma konusunda*" bir başarı kaydedemez.²¹

İzmir'deki İngiliz konsolosu onları geri dönmeye ikna eder.²² Bunun üzerine Venedik'e doğru yola çıkarlar, ancak bindikleri gemi kopan fırtına nedeniyle Zante'de mola vermek zorunda kalır. Buckley, Fisher ve Beckly gemiden inip Mora üzerinden Osmanlı topraklarına geri dönerler. Mary Prince ise birkaç hafta daha burada kaldıktan sonra Venedik üzerinden İngiltere'ye döner.²³ John Perrot yolculuğun bu kısmını "*Venedik körfezinde, Venedik'e giden gemide Rab, cennetten ateş ... yağdırdı ve sesini ... gök gürlemeleriyle ... fırtınalar ve ateşle söyledi. ... Rab bizzi Zante Adası'na koymak için rüzgarını çıkardı*" sözleriyle anlatır. Perrot, Mary Fisher ve Beatrice Beckley'nin Mora üzerinden "*Türk İmparatoru'nun*" ordusuyla birlikte bulunduğu Edirne'ye doğru gitmek için burada kaldığını, John Buckley'nin ise İstanbul'a gideceğini söyler.²⁴ Beckley muhtemelen Mora'da Fisher'dan ayrılıp Buckley ile İstanbul'a döner.²⁵

Luffe ve Perrot ise Papa VII. Alexander ile görüşmek ve onu Quakerizm'e davet etmek için Venedik üzerinden Roma'ya geçerler. 6 Haziran 1658 tarihinde şehre varırlar. Papa ile görüşen Luffe ona kendisinin papa olarak Petrus'un Koltuğu'nda oturduğunu iddia ettiğini ama Petrus'un bir koltuğu olmadığını, bir sandalı olduğunu hatırlatır ve "*Petrus bir balıkçıydı, sen bir Prensin; Petrus oruç tuttu ve dua etti*" diyerek papanın lezzetli yemekler yiyip, yumuşak yatakta uyduğunu, Petrus'un basit kıyafetler giyerken papanın giysilerinin süslerle bezendiğini söyleyip, Petrus Mesih'in şakirdi iken "*sen gerçekten Deccal'sin*"²⁶ der. John Luffe atıldığı

28-29'un öngördüğü milenyumun yaklaştığına işaret ediyordu, insanlık tarihinin son günleri yaşıyordu (Rebecca Larson, *Daughters of Light: Quaker Women Preaching the Prophecy in the Colonies and Abroad, 1700-1755*, Chapel Hill 1999, s.23).

¹⁹ William C. Braithwaite, *The Beginnings of Quakerism*, Macmillan, Londra 1912, s. 420-422.

²⁰ Braithwaite, *The Beginnings*, s. 420.

²¹ Brandon Marriott, *The Birth Pangs of a Messiah: Transnational Networks and Cross-Religious Exchange in the Age of Sabbatai Sevi*, Oxford Üniversitesi Doktora tezi, 2012, s. 125.

²² Marsilya'daki İngiliz konsolosu Aldworth, 9 Nisan 1658 tarihinde Dışişleri Bakanı John Thurloe'ya "*3'ü erkek ve 3'ü kadın altı Quaker'in büyük senyörü [Osmanlı padişahını] dininden döndürmek için*" İzmir'e geldiğini ancak konsolosun onları engellediğini; bu yüzden Venedik'e gittiklerini yazar ("Mr Aldworth, Consul at Marseilles to Secretary Thurloe", *A Collection of State Papers of John Thurloe*, C 7, ed. Londra 1742, s. 32).

²³ Braithwaite, *The Beginnings*, s.422.

²⁴ Aktaran Mabel Rihmond Brailsford, *Quaker Women: 1650-1690*, Londra 1915, s.120-121.

²⁵ Brailsford, *Quaker Women*, s. 121.

²⁶ Aktaran Braithwaite, *The Beginnings*, s. 424-425.

hapishanede ölür, John Perrot ise kapatıldığı akıl hastanesinde üç yıl kaldıktan sonra serbest bırakılır.

Sultan IV. Mehmet'e İncili tebliğ etmek amacıyla Edirne'ye gelen Mary Fisher orada tanıştığı kişilere niyetini anlatır ve içlerinden bazılarının Sultan IV. Mehmet'i görmeye kendisiyle birlikte gelmelerini ister, ancak kimse buna cesaret edemez. Bunun üzerine Mary Fisher sultanı görmeye tek başına gider. “*Büyük Tanrı'dan Büyük Türk'e bildirecek bir şeyi olan bir İngiliz kadın olduğunu*” bildirmesi için Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa'nın çadırına adam gönderir.²⁷ Sultanın kendisini ertesi sabah kabul edeceği haberini alınca şehre döner. Ertesi gün Sultan ve maiyetiyle üç tercüman aracılığıyla konuşur. Kutsal Ruh'un rehberliğini hissetmeden hiçbir sözün söylenmemesi gerektiği Quaker ilkesi uyarınca bir süre sessiz kalır. Sultan bu kadar kalabalık bir dinleyici kitlesinin onu rahatsız etmiş olacağını düşünerek Fisher'a maiyetinden bazılarını dışarı çıkarmayı teklif eder. Ancak Fisher'ın bu teklife cevabı “*Hayır*” olur.²⁸

Sultan “ona Rab'bin sözünü onlara söylemesini ve korkmamasını” söyler; ayrıca “*ona Rab'den söyleyeceği sözü ne eksik ne de fazla söylemesini*” emreder, “*çünkü ne olursa olsun duymaya*” isteklidirler.²⁹ Türkler onu büyük bir ciddiyet ve dikkatle dinlerler. Sözlerini bitirdiğinde sultan Fisher'a söyleyecek başka sözü olup olmadığını sorar. Fisher soruya soruyla cevap verir ve IV. Mehmet'e söylediklerini anlayıp anlamadığını sorar. Sultan bu soruyu “*Evet her kelimesini?*” diyerek yanıtlar.³⁰ Sultan “*Rab'den bir mesajla İngiltere'den bu kadar uzaklara gelmek için bu kadar zahmete katlanan birine saygı duymaktan başka bir şey yapamayacaklarını*” söyleyerek ondan ülkede kalmasını ister, ancak Fisher kabul etmez; bunun üzerine IV. Mehmet İstanbul'a gitmek isterse kendisine eşlik etmesi için bir muhafız vermeyi önerir. Fisher kendisini oraya kadar getiren Tanrı'ya güvenerek bu teklifi de kabul etmez.³¹

Son olarak “*Türkler ona peygamberleri Muhammed hakkında ne düşündüğünü?*” sorarlar. Fisher “*ibtiyatla onu tanımadığını, ancak dünyanın ışığı olan ve dünyaya gelen her insanı aydınlatan Tanrı'nın Oğlu?*” Mesih'i tanıdığı cevabını verir ve devam eder: Bir peygamberin “*Söylediği sözlerle ve kehanetlere göre doğru mu yanlış mı olduğund*” karar verilmesi gerektiğini ve “*eğer bir peygamberin söylediği söz gerçekleşirse bileceksiniz ki, Rab o peygamberi gönderdi; ama eğer gerçekleşmezse, o zaman bileceksiniz ki, Rab onu asla göndermedi?*”; Türkler bunun doğru olduğunu kabul eder.³² Fisher görevini yerine

²⁷ George Bishop, *New England Judged by the Spirit of the Lord*, T. Sowle, Londra 1703, s. 23.

²⁸ Bishop, *New England Judged*, s. 24.

²⁹ Bishop, *New England Judged*, s. 24.

³⁰ Bishop, *New England Judged*, s. 24.

³¹ Bishop, *New England Judged*, s. 24.

³² Bishop, *New England Judged*, s. 24-25.

getirmenin verdiği huzurla Edirne'den İstanbul'a gelir ve oradan İngiltere'ye döner.³³

İstanbul'daki olaylar hakkındaki bilgimiz buradaki İngiliz elçisinden gelir. 24 Temmuz 1658 tarihinde elçi Thomas Bendish, Zante'den Mora yoluyla başkente gelen Quakerlar hakkında Oliver Cromwell'e "davranışları masum olduğu sürece" onlara müsamaha gösterdiğini ancak "milletimiz ve dinimiz için baysiyet kırıncı hale geldiğinde (bu vesileyle Katolikler, Yahudi ve garip inançlara sahip başkaları tarafından kızıldı ve alay edildi) dini törenlerimizin düzenini bozmaları nedeniyle ve bana ve otoriteme karşı bakir görücü çeşitli davranışlarda bulunmaları nedeniyle tahammül edilemez hale geldiklerinde onları geri dönmeleri için dostça uyardım" diye yazar. Mary Fisher ve Beatrice Beckley'nin- sessizce İngiltere'ye dönmeyi kabul ettiklerini, ancak John Buckley geri gönderilmeyi reddedince onu da zorla gemiye bindirttiğini de belirtir.³⁴

Mary Fisher İngiltere'ye döndükten sonra 13 Mart 1659 tarihinde üç Quaker vaizine yazdığı mektupta IV. Mehmet'le görüşmesini anlatır:

Rab için tanıklığı, gönderildiğim Kral'ın huzurunda yaptım ve o bana karşı çok soylu davrandı ve çevresindeki herkes de öyleydi, o ve etrafındakiler gerçeğin sözlerini itirazsız kabul ettiler. Birçoğu Tanrı'nın adından korkar ve elçilerine göz kulak olur. İçlerinde, zamanı gelince, Tanrı'nın yükselteceği asil bir tohum vardır. Hakikate birçok milletten daha yakınlık, içimde onlara karşı sonsuz bir sevgi doğdu, ama benim onları diğerlerinden daha çok sevmeme neden olanın, kendi tohumunu onların içinde de yetiştireceğini umuyorum ... Türkler olarak adlandırılmakla birlikte içlerindeki tohum Tanrı'ya yakındır ve iyilikleri bir ölçüde O'nun hizmetkarlarına gösterildi.³⁵

Fisher Müslümanları Quakerizme döndürmeyi başaramamıştı ama misyonunun sonuçlarından memnundu. Tanrı'nın tohumunun Türkler arasında yeşereceğinden umutluymdu. Mektubunda kendisini en azından dikkatle dinleyen Türklere nazaran "İngilizlerin daha kötü" olduğunu söyler. Çünkü büyük bir çoğunluğu Tanrı'nın sözünü reddetmiştir.³⁶ İngiltere ve Amerika'da hapsedilen, zulme uğrayan Mary Fisher'in Müslüman Osmanlıdaki deneyimi Hıristiyan ülkelerde deneyimine kıyasla oldukça olumluydu. Fisher'in hikayesinin değişen siyasi şart ve tarihsel bağlamlarda Quakerlar tarafından farklı amaçlarla kullanıldığını gösteren Brooke Sylvia Palmieri'ye göre Fisher'in mektubu 1660'tan önce Quaker misyonerlerinin başarisına bir örnek olarak sunulurken, 1660'larda

³³ II. Charles bir Quaker vaizi olan Richard Hubberthorn'a Dostlardan Büyük Türk'le görüşen olup olmadığını sorar. Hubberthorn "Bazı Dostlarımız o ülkede bulundular" cevabını verir (Richard Hubberthorn *A Collection of the Several Books and Writings of that Faithful Servant of God*, Londra 1663, s.272, son erişim tarihi: 16.09.2022, <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A44832.0001.001?rgn=main;view=fulltext>)

³⁴ "Sir Thomas Bendyshe, Ambassador at Constantinople, to the Protector", Birch (ed.), *A Collection*, s. 287.

³⁵ Aktaran Brailsford, *age.*, s. 130.

³⁶ Brailsford, *Quaker Women*, s. 130.

Quakerlara uygulanan aşırı baskı karşısında Hıristiyan zulmüne karşı Müslüman misafirperverliği örneği sunan bir araca dönüşüp hoşgörü argümanlarını savunmak için kullanılır.³⁷ Mary Fisher'ın IV. Mehmet'le görüşmesinin hikayesi Quakerlar arasında nesilden nesile aktarılır ve on dokuzuncu yüzyılda epik bir şiirin konusu olur. Bu şiire göre Fisher sultana “Mücadelede kılıcı kim alırsa, kılıçla belak olur” diyerek yolunu barışa çevirmesi çağrısı yapar. Aksi takdirde “Tanrı'nın asayı elinden çekip alacağı”; “Hilal'in nurunun karanlıkta ve kanda söneceği” kehanetlerinde bulunur. Mary Fisher'ın sultanla görüşmesinden yaklaşık iki asır sonra yazılmış bu şiirin gerçeği yansıttığını iddia edemeyiz elbette. Ancak Fisher'ın IV. Mehmet'e ne dediği, hangi mesajı iletmediği hakkındaki elimizdeki tek metin budur. Şiir Fisher'ın kehanetinin doğru çıktığı iddiasıyla devam eder: “Uzaklara seyahat eden o İngiliz” evine döndü; “Sultan harp ilan etti” diyerek İkinci Viyana Kuşatmasında sultanın yaşadığı hezimetini ve “asasından ve kılıcından” vazgeçerek tahttan indirilmesini onun Rab'den gelen mesajı göz ardı etmesine bağlar. Belli ki sultan da bunun farkındadır zira “ölürken Rab'den gelen mesajı” düşünür.³⁸

a.2 John Kelsey

Sultanı kendi dinine döndürmek, ona ilahi mesajı iletmek için yola çıkan bir diğer kişi 1661 yılında İstanbul'a gelen John Kelsey ya da bilinen adıyla Quaker John'dur. Kelsey'nin İstanbul'daki macerasını ondan bir yıl sonra İstanbul'a gelen çağdaşı Dudley North anlatır: “Bir Quaker olan John, Büyük Türk'ü döndürmek için Konstantinopolis'e bir tüir hac yolculuğuna çıktı ve eyleminin ilk sabnesi bir sokağın köşesinde dikilip halka vaaz vermektir”.³⁹ İngilizce verdiği vaazları doğal olarak kimse anlamaz. Yetkililer aklını yitirdiğini düşünüp onu akıl hastanesine yatırır. Burada altı ay kalır. Sonunda bazı gardiyanlar onun İngilizce konuştuğunu anlar. Konu İngiliz elçisi Winchelsea Kontu Heneage Finch'in kulağına gidince, elçi, John Kelsey'i elçiliğe getirir. Kelsey “elçinin önünde yurtuk pırtuk kirlili bir şapkaıyla” durur ve defalarca uyarılmasına rağmen şapkasını çıkarmayı reddeder. Bunun üzerine elçi onu “Türk usulü” cezalandırır, yani falakaya yatırır. Kesesinde sultana yazılmış uzun bir mektup bulunur. Mektubun özü padişaha onun “günabkar Hıristiyanları cezalandırdığı Tanrı'nın elindeki bela olduğunu bildirmektedir”; Hıristiyanların günahları o kadar çoğalmıştır ki,

³⁷ Brooke Sylvia Palmieri, “Truth and Suffering in the Quaker Archives”, *Archives & Information in the Early Modern World*, (ed. Kate Peters, Alexandria Washam ve Liesbeth Corens), Oxford 2018, s. 239-262.

³⁸ “Visit of Mary Fisher to the Sultan Mohammed IV at Adrionaple, 1658”, *The Knickerbocker*, 43/2, (Şubat,1854), s. 159-164.

³⁹ Bu dönemde Quakerlar gittikleri ülkelerin, vaaz verdikleri kişilerin dillerini bilmemelerini misyonları açısından bir engel olarak görmüyorlardı. George Fox'a göre vaizlerin bilmeleri gereken tek dil Ruh'un kendileri aracılığıyla konuştuğu dildi (A. C. Bickley, *George Fox and the Early Quakers*, Londra 1884, s.162). Her yerde ve herkeste “tek ve özdeş” olan Ruh sayesinde insanlara erişmek mümkündü ve Quakerlar iletişim kanalı olarak Işğın gücüne güveniyorlardı (Richard Bauman, *Let Your Words be Few: Symbolism of Speaking and Silence Among Seventeenth-Century Quakers*, Cambridge 1983, s.27).

“Tanrı, Ruh aracılığıyla derhal gelip onları şiddetle cezalandırması gerektiğini bilmesi için kendisini sultana göndermiştir”. Kelsey elçinin emriyle İngiltere’ye giden bir gemiye bindirilir, ancak yolda bir yolunu bulup gemiden kaçır ve tekrar İstanbul’a gelir. Kısa sürede yakalanıp başka bir gemiyle tekrar ülkesi İngiltere’ye geri gönderilir.⁴⁰

John Kelsey şapkasını çıkarmadığı için dayak yemiştir. Zira diğer Quakerlar gibi o da, Tanrı’dan başka birine saygı göstermenin günah olduğu ilkesinden yola çıkarak, İngilizlerin üstlerinin yanında başlarını açmalarını gerektiren “şapka onuru” koduna uygun davranmayı reddeder. Bu nedenle dayak yiyen veya zulme uğrayan sadece Kelsey değildir: “Şapka çıkarmadığımız için maruz kaldığımız darbeler, yumruklar, dayak ve hapsedilmeler!” sabrımıza ve ılımlılığımıza meydan okuyan bir sınavdı der Fox.⁴¹ “Diz çökmek, eğilmek ve başı açmak, Tanrı’ya olan hayranlığımızın ifadesidir” diyen dönemin önde gelen Quakerlarından Robert Barclay’e göre aynı saygıyı “insana göstermek caiz değildir”. Barclay, “İnsana diz çöken, ayağına kapanan, Tanrı için daha fazla ne yapabilir? Yaratılana boyun eğip başını açanın Yaradan’a” verecek nesi kalmıştır diye sorar.⁴² Quakerlar için şapka onuru kodu aynı zamanda içerdiği dünyevi kibir, gösteriş, ikiyüzlülük ve eşitsizlikle Tanrı’nın emirlerine de aykırıydı.⁴³

a.3 Diğerleri

1662 yılında John Philley ve William Moore “Hakikatin mesajını” sultana ulaştırmak için “Türk’ün kampına doğru” giderlerken⁴⁴ amaçlarına ulaşmadan Macaristan’da engizisyonun eline düşerler.⁴⁵ 1665 yılında ise “Dover’da yaşayan bir Quaker, Büyük Sinyoru dininden döndürmek için Konstantinopolis’e gelmeye ikna” edilir; kendisini yollayanlar onu “dillerin armağanına”-Kutsal Ruh tarafından bahşedilen bilmediği dilde konuşma yeteneğine⁴⁶- sahip olduğuna inandırılır. Ancak bu kişi ne sultanı ne de veziri göremeden elçi Winchelsae’nin emriyle gemiye bindirilip Livorno’ya gönderilir.⁴⁷ 20 Ekim 1665 tarihinde Kont Winchilsea “Bu çılgın adamı

⁴⁰ Roger North, *The Life of the Honourable Sir Dudley North*, Londra 1774, s.115.

⁴¹ George Fox, *A Journal*, C1, s. 24.

⁴² Robert Barclay *An Apology for the True Christian Divinity: Being an Explanation and Vindication of the Principles and Doctrines of the People called Quakers*, Birmingham 1765, s. 465.

⁴³ Susan Wareham Watkins, “Hat Honour, Self Identity and Commitment in Early Quakerism”, *Quaker History*, 103/1, (Bahar 2014), s. 4. Tanrının gözünde soya, servete, unvan, rütbe veya siyasi güce dayalı bir hiyerarşi olmadığından Quakerlar üstlerin önünde şapka çıkarmamanın yanı sıra, karşılardaki kim olursa olsun insanların önünde eğilmeyi, selamlamada iltifat sözcükleri kullanmayı, onursal unvanları, sen (thou and thee) yerine siz (you) demeyi de reddediyorlardı (George Fox, *George Fox: An Autobiography*, (ed. M. Jones Rufus), Philadelphia 1909, s. 198..

⁴⁴ George Fox, *Narrative Papers of George Fox, Unpublished or Uncollected*, (ed. Henry J. Cadbury), .Richmond, In. 1972, s.143.

⁴⁵ Joseph Besse, *A Collection of the Sufferings of the People Called Quakers*, C 2, Londra 1753, s. 420-432.

⁴⁶ Bu dil anlayışının ardında Kutsal Ruh’un havarilerin üzerine indiği ve onların başka dilleri konuşmalarını sağladığı İncil’deki Pentekost anlatısı yatıyordu.

⁴⁷ Bernard Randolph, *The Present State of the Islands in the Archipelago, or Arches, Seas of Constantinople and Gulph of Smyrna with the Islands of Candia and Rhodes*, Oxford, 1687, s. 68, son erişim tarihi: 4.09.2022 <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A70955.0001.001?rgn=main;view=fulltext>.

Türklerin elinden zamanında kendi gözetimime almamış olsaydım bize pabalıya mal olabilirdi ve buradaki milletimiz için kötü sonuçlar doğurabilirdi” diye yazar. Bu kişinin –o dönemde Levant ile İngiltere arasındaki ticaretin yapıldığı liman olan⁴⁸- Livorno’daki İngiliz tüccar Thomas Clutterbuck’ın referansıya İstanbul’a geldiğini, ki onun verdiği belge bu kişinin bir İngiliz olduğunu ve bu bakımdan, majestelerinin tüm tebaasına olduğu gibi ona da nezaketle davranmak gerektiğini söyleyen çok da önemli bir belge olmamakla birlikte, kendilerine gösterilen en ufak bir nezaketi bile Tanrı’nın kendi inançları lehinde olduğu ve kendilerini desteklediği şeklinde yorumlamaya hazır olmaları nedeniyle Livorno’daki tüccarlardan bu kişileri cesaretlendirmemelerini, özellikle de çılgınlıklarının bedelinin ülkedeki İngilizler tarafından ödeneceği düşünülerek, bu kişilerin Türkiye’ye yönelik niyetlerinden vazgeçirmesini ister.⁴⁹

b. Mesajı Osmanlı halkına tebliğ edenler

Quakerların Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetleri elbette sadece sultana yönelik değildi. Halkı da kendi dini öğretilerine çekmeye çalıştılar. 1657 yılının Eylül ayı başında kendi sözleriyle “*Rabbi içtenlikle beklerken, O’nun kutsanmış varlığı içimi doldurdu ve Ruhunun gücüyle bana Yeruşalem’e gitmemi emretti*” diyen George Robinson bu çağrıya itaat edip yola çıkar.⁵⁰ Zorlu bir yolculuktan sonra ve Katolik rahiplerin engelleme çabalarına rağmen Ramla’ya ulaşır. Burada kendisini zorla camiye götüren Türkler⁵¹ kendisinden İsevi inancı bırakıp Müslüman olmasını isterler. İçlerinden biri “*Mesib kötüdür*” demesi için ısrar eder. Ama Robinson İsa Mesih’in “*iyi olduğunu bildiğini ve O’nun hizmetkârı olduğunu*” söyler ve din değiştirmeyi kabul etmez.⁵² Dinini değiştirmesi için teklif edilen rüşveti de reddedince, ölümle tehdit edilir.⁵³ Cevabı “*dönmektense ölmeyi tercih ederim*” olur.⁵⁴ Türkler ölmesi

Winchilsea bu kişinin adını vermese de William Ashford Kelly’ye göre bu Quaker, John Philley’dir. (William Ashford Kelly “John Philley in Turkey”, *The Journal of the Friends’ Historical Society*, 52/2, 1969, s. 131-134).

⁴⁸ Braithwaite, *The Beginnings*, s.418.

⁴⁹ “The Earl of Winchilsea to Sir John Finch, 1665, Oct. 20 Pera”, *Report on the Manuscripts of Allan George Finch*, C 1, Londra 1913, s. 400.

⁵⁰ George Robinson, “An Additional Account of George Robinson’s”, *A True Account of the Great Tryals and Cruel Sufferings Undergone by Those Two Faithful Servants of God, Katherine Evans and Sarah Cheevers in the Time of Their Above Three Years and a Halfs Confinement in the Island of Malta. Also how God at Last his Almighty Power Effected their Deliverance and Brought Them Back into the Land of Their Nativity. To Which is Added, a Short Relation from George Robinson, of the Sufferings that Befel Him in His Journey to Jerusalem; and How God Saved him From the Hands of Cruelty When the Sentence of Death was Passed against Him*, (ed. Daniel Baker), Londra, 1663, s. 278, son erişim tarihi: 18 Eylül 2022, <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A63318.0001.001?rgn=main;view=fulltext>

⁵¹ Erken Quakerlar Türk derken Müslümanları kastediyorlardı.

⁵² Robinson, *An Additional Account*, s. 286.

⁵³ Gerardus Croese’ye göre herhangi bir Hristiyan’ın camiye girmesi halinde ölüm cezasından kurtulmak için İslam dinini kabul etmesi gerekiyordu. Bu kural Türklerin kendi “icad” olmaktan ziyade Avrupalı elçi ve konsolosların her türlü fevri ve küstah eylemlere eğilimli bazı Avrupalıların

gerektiğini söylerler, onu deve gübresiyle yakmak için hazırlıklar yaparken, merhametli bir Türk araya girip onu ölümden kurtarır.⁵⁵ Daha sonra gittiği Kudüs'te hem Türkler, hem Rumlar hem de Ermeniler tarafından - Rumlar ve Ermeniler bir Hıristiyan olarak dininden dönmektense ölmeyi tercih ettiğinden, Türkler ise onun büyük acılar çektiğini anladıklarından- “*dostane bir tavırla*” karşılanır, Yahudiler de kendisine karşı ılımlıdır.⁵⁶ Huzuruna çıkarıldığı “*yetkili bir Türk*” kendisiyle Hıristiyanların ibadetleri hakkında konuşur ve ona Kudüs'e gelme nedenini sorar. Tanrının mesajını iletip görevini yerine getirmenin verdiği huzurla Robinson ülkesine döner.⁵⁷

1658 yılında “*denizin ötesine geçip gerçeğe tanıklık etmek için Rab tarafından yönlendirilen*”⁵⁸ Katherine Evans ve Sarah Chevers İskenderiye'ye gitmek amacıyla İngiltere'den ayrılırlar. Ancak Malta'da tutuklanıp 1663 yılına kadar hapiste kalırlar.⁵⁹ İskenderiye'ye varmayı başaran Quaker, 1658 yılında buraya gelen Hester Biddle'dır.⁶⁰

1661 yılında Daniel Baker ve Richard Scostrop adlı iki Quaker İstanbul'a gitmek üzere İzmir'e gelirler. Buradaki İngiliz konsolosuna İstanbul'a gitme niyetlerini anlatırlar, geçiş izinleri olmasına rağmen konsolos Anthony Isaacson elçiden izin almadan “*geldikleri yere geri dönmek dışında*” İzmir dışına çıkamayacaklarını söyleyerek seyahatlerine devam etmelerini engeller.⁶¹ Gittikleri diğer yerlerde olduğu gibi burada da insanlara “*günabtan kurtuluşa ve ruhlarının Tanrı'ya yönelmesine tanık olabilmeleri için herkesi imanlı itaate teşvik ederek, Mesih'in evrensel ışığının öğretisini cesaretle vaaz ettiler*”.⁶² Bu sözler Türkler, Yahudiler ve Rumlar için kırıcı olmasa da, bölgedeki Hıristiyanlar, yani İngiliz tüccarlar tarafından öfke ve küçümseme ile karşılanır.⁶³ Quaker misyonerlerini “*her fırsatta geri gönderilmesi*

camilere yönelik saygısızlıkta bulunmamaları için buldukları bir çareydi. Kendilerini arsızca küçük düşüren bu kişiler aynı zamanda kendi milletlerine de zararlı oluyorlardı..

Gerardus Croese, *The General History of the Quakers: Containing the Lives, Tenents, Sufferings, Tryals, Speeches and Letters of the most Eminent Quakers, Both Men and Women. From the First Rise of that Sect Down to this Present Time*, Londra 1696, s. 272, son erişim tarihi: 28 Eylül 2022, (<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A35020.0001.001?rgn=main;view=fulltext>).

⁵⁴ Robinson. *An Additional Account*, s. 287.

⁵⁵ Robinson, *An Additional Account*, s. 287.

⁵⁶ Robinson, *An Additional Account*, s. 289.

⁵⁷ Robinson, *An Additional Account*, s. 292.

⁵⁸ John Whiting, *Persecution Exposed, in Some Memoirs Relating to the Sufferings of John Whiting, and Many Others of the People called Quakers*, Londra 1791, s. 470.

⁵⁹ Whiting, *Persecution Exposed*, s. 470.

⁶⁰ Elizabeth Malson-Huddle, “Biddle Hester”, *The Encyclopedia of English Renaissance Literature*, C 1, (ed. Garrett A. Sullivan, Jr-Alan Stewart), Blackwell, Oxford 2012, s.76-77.

⁶¹ “Anthony Isaacson to the Earl of Winchilsea”, 8 Ağustos 1661, Smyrna, *Report on the Manuscripts*, C 1, s. 143.

⁶² Besse, *A Collection*, C 2, s.418.

⁶³ Besse, *A Collection*, C 2, s. 418.

gereken abmak ve abesle iştiğal eden vizyonerler”⁶⁴ olarak gören bu tüccarlar, İstanbul’daki İngiliz elçisine Quaker misyonerlerinin ülkeden çıkarılması için neredeyse yalvaran bir mesaj gönderirler.⁶⁵ Bunun üzerine elçilik 19 Temmuz 1661 tarihinde İzmir’deki İngiliz konsolosu Isaacson’a, bu tür insanların verecekleri diğer rahatsızlıkların yanı sıra, İngiliz milletinin onurunu lekeleyebileceği konusunda yeterince deneyime sahip olduklarından, Quaker’ların seyahatlerine devam etmelerine engel olup, onların doğrudan İngiltere’ye ya da gemiye binmeyi tercih edecekleri herhangi bir limana göndermesini talep eden -elçinin sekreteri Paul Rycault imzalı- bir yazı gönderir.⁶⁶ Elçiliğin talimatı süratle yerine getirilir. “*Bir dragoman ve konsolos subayı ve hamallar ile birlikte bir Türk yeniçeri*” Quakerların kaldıkları lojmana gönderilir.⁶⁷ Talimat uyarınca yola çıkarılan Scostrop ve Baker, Scostrop’un hastalanıp öldüğü Zante’ye gelirler. Daniel Baker önce Livorno’ya oradan da Malta’ya gider.⁶⁸

Aynı yıl İskenderiye’ye giden John Stubbs ve Henry Fell kısa sürede oradaki İngiliz konsolosu tarafından sınır dışı edilirler.⁶⁹ Fox’a göre ülkeden çıkmadan önce, “*hakikatin ilkelerini ve yolunu açmak için*” Rumlara ve Türklere bir dizi kitap ve bildiri dağıtırlar.⁷⁰ Kahire’deki İngiliz konsolosu Richard Bendish’in Livorno’daki bir İngiliz tüccara gönderdiği mektup da bunu doğrular. Konsolos yola çıkmadan önce Quakerların sokaklara Latince, İbranice ve Arapça broşürler attıklarından şikayet edip, tüccardan bundan sonra benzer amaçlarla Mısır’a gelmek isteyenlere elinden geldiğince engel olmasını ister.⁷¹

Adı verilmeyen iki kadın Quaker vaiz belirtilmeyen bir tarihte deniz yoluyla İskenderun’a gelirler, ancak İngiliz konsolosu tarafından daha ileri gitmelerine izin verilmeyince, kadınlar “*keder ve üzüntü*” içinde ülkelerine geri dönerler.⁷² İzmir’deki İngiliz Konsolosu William Cave 22 Şubat 1664 tarihinde İngiliz elçisi Winchelsea’ya Livorno’dan Anne ve Elizabeth gemisiyle bir Quaker’in şehre geldiğini, Konstantinopolis’e gitmek için çok istekli olduğunu, ama orada rahatsızlık yaratacağını ve ekselanslarına onu geri gönderme konusunda sorun yaşatacağından

⁶⁴ Braithwaite, *The Beginnings*, s.420.

⁶⁵ Besse, *A Coşşection*, C 2, s.418.

⁶⁶ Daniel Baker, *A Clear Voice of Truth Sounded Forth, and as an Ensign Lifted Up and Displayed in Answer to the Proceedings of the Christians by Name in Asia, by Way of Controversie and Expostulation*, Londra 1662, s.10-11. son erişim tarihi: 30.09.2022, (<https://quod.lib.umich.edu/e/cebo2/A29602.0001.001?rgn=main;view=fulltext>).

⁶⁷ Baker, *A Clear Voice of Truth*, s. 11.

⁶⁸ Besse,, *A Collection*, C 2, s. 418-419.

⁶⁹ Baker, *A True Account*, s. 190.

⁷⁰ Fox, *A Journal*, C 1, s. 248.

⁷¹ Baker, *A Clear Voice of Truth*, s. 28.

⁷² Croese, *The General History*, s. 274.

yolculuğuna engel olduğunu ve onu Livorno'ya geri göndermeyi planladığını bildirir.⁷³

1670 yılının Mart ayında “hepsi Quakerlar arasında önde gelen kişiler olarak bilinen” John Watson, William Stubbs, Nathaniel Golden ve Rowland Jenkins adlı dört kişi İncili “Milletlere ve Kafirlerle vaaş etmek için” İngiltere’den yola çıkarlar.⁷⁴ Önce Fransa’ya sonra İtalya’ya gelirler. Burada görüştükları papayı Quakerizme döndürmeyi başaramayınca “Türklerle ve Müslümanlara vaaş etmeye” karar verirler.⁷⁵ Temmuz sonunda ayrıldıkları Roma’dan iki ay süren deniz yolculuğuyla İstanbul’a gelirler. “O büyük şehirde on beş günden fazla kalmamışlardı, ancak Müslümanların camilerine ve ibadethanelerine girdiler ve insanlar arasında büyük bir kargaşaya neden oldular”.⁷⁶ Bu suçtan dolayı falakaya yatırılıp ayaklarına üç yüz değnek vurulur. Cezanın sonucunda koltuk değnekleriyle yürümek zorunda kalsalar da “bir kez daha camilere gittiler ve eskisinden çok daha büyük bir rahatsızlığa neden oldular. Bunun üzerine Türkler çok sinirlendiler ve onları hemen müftünün huzuruna çıkardılar”, müftü “büyük bir biddet ve öfkeyle” bu kişilerin ellerinin, dillerinin kesilip, gözlerinin oyulmasına ve kazığa oturtulmalarına karar verir ve ceza uygulanır.⁷⁷

3. Binyılcılık/Mesihçilik

1650’lerde genç Quaker hareketi Patmos’lu Yuhanna’nın Mesih’in yeryüzündeki kötülüğü yeneceğine ilişkin vizyonlarını içeren Vahiy Kitabı’na⁷⁸ atıfla Kuzu Savaşı olarak bilinen bir misyonerlik hareketine girişir. Amaç Mesih’in krallığını kurmaktır. Tanrı’nın krallığının yakın olduğuna dair binyılcı inancı benimseyen Quakerlar, düzenin alt üst oluşunu siyasi kargaşa yoluyla değil de “kitlese din değıştirme” şeklinde olacağını farz ettiklerinden “dünyanın her yerinde Quaker hareketinde muazzam bir artış öngörüyorlardı”.⁷⁹ Bu misyonerlik hareketinde kendilerini insanları içlerindeki Mesih’in ışığına yönlendirecek Kuzu’nun takipçileri olarak görüyorlardı. Quakerlar için Kuzu’nun savaşı fiziksel değil, ruhsal bir savaştı, dolayısıyla bu savaş manevi silahlarla verilecekti.⁸⁰ Ne resmi kilisenin ne de kutsal

⁷³ “Consul Cave to the Earl of Winchilsea, 1664, Feb. 22, Smyrna”, *Report on the Manuscripts*, C 1, s. 360.

⁷⁴ John Elias, *A True and Strange Relation of the Travels, Adventures, and Great Persecution of Four Eminent Quakers who in the year 1680 travelled through France, Italy and Turkey, to Promote Their Religion*, Londra 1681, s.1.

⁷⁵ Elias. *A True and Strange*, s.7.

⁷⁶ Elias. *A True and Strange*, s.7.

⁷⁷ Elias, *A True and Strange*, s.7.

⁷⁸ “Kuzu’ya karşı savaşacaklar, ama Kuzu onları yenecek. Çünkü Kuzu rablerin Rabbi, kralların Kralıdır. O’nunla birlikte olanlar, çağırılmış, seçilmiş ve O’na sadık kalmış olanlardır” (Vahiy Kitabı 17:14).

⁷⁹ Sünne Juterzenka “Charting the ‘Progress of Truth’: Quaker Missions and the Topography of Dissent in Seventeenth- and Eighteenth-Century Europe”, *British Protestant Missions and the Conversion of Europe, 1600-1900*, (ed. Simone Maghenzani-Stefano Villani), Londra 2021, s.82.

⁸⁰ T. L. Underwood, “Early Quaker Eschatology”, *Puritans, the Millenium and the Future of the Israel: Puritan Eschatology 1600 to 1660*, (ed. Peter Toon), Cambridge 1970, s. 99.

yazıların cennetin krallığını kuramayacaklarına inanan Quakerlar için yalnızca ruhlardaki Mesih'in ışığı bu güce sahipti. Bu dönüştürücü güç sayesinde Tanrı'nın Kuzusu dünyadaki tüm kötülöklere karşı zafer kazanacak ve yeryüzünde cennetin krallığı kurulacaktı.

On yedinci yüzyılda popüler olan binyılcı hareketler Hıristiyan dünyası ile sınırlı değildi. Aynı yüzyılda Yahudi tarihinin en yaygın ve güçlü mesihçi hareketini İzmirli Sabetay Sevi ateşledi. Quaker binyılcılığı ile Sabetaycı mesihçilik arasındaki ilişki hakkında farklı görüşler öne sürölmektedir. Sabetay Sevi hareketinin tamamen Yahudi dünyasının kendi dinamik ve kaygılarından ortaya çıktığını öne süren Gershom Scholem'in⁸¹ aksine Sabetay hareketinin kökenini dünyayı dolaşıp duran binyılcı "modern kehanetlere" bağlayan Paul Rycault'un⁸² anlatısından yola çıkan Richard H. Popkin iki hareket arasında yakın bir bağlantı olduğunu düşünmektedir.⁸³ Sevi'nin babası Osmanlı'daki Quaker tüccarlar için çalışmaktadır⁸⁴ ve kısa sürede "Ouaker Yahudi" olmakla itham edilir.⁸⁵ Sevi bu kişiler aracılığıyla Quaker binyılcılığından haberdar olmuş olabilir. Sabetay Sevi ile Quaker misyonerlerinin karşılaşp karşılaşmadıkları, aralarında doğrudan bağlantı olup olmadığı ve bizzat birbirlerini etkileyip etkilemediği tartışmalıdır.⁸⁶ Ancak 1666 senesine tarihlenen Polonya'da basılmış bir broşürde Sabetay Sevi'nin " *Quaker Yahudi*" olarak adlandırılması; bir diğer gravürde ise Sevi'nin portresi ile 1656 yılında Bristol'e İsa'nın Kudüs'e girişini taklit ederek girmesinden dolayı " *Quaker İsa*" olarak bilinen James Nayler'ın yan yana resmedilmesi iki hareket arasında en azından paralellik bulunduğunu göstermektedir.⁸⁷

Dönemin Protestan dünyasını saran binyılcı coşkunun Osmanlı'ya yansıması Quakerlarla sınırlı değildi. Yine Protestan binyılcı beklentileri doğrultusunda Kitab-ı Mukaddes bir bütün olarak 1664 yılında sonradan Müslüman olmuş Protestan Ali Ufki Bey⁸⁸ (Woichiech Bobowski) tarafından Türkçe 'ye çevrilmişti. Çeviri Moravyalı ilahiyatçı ve eğitimci Jan Amos Komenski'nin başını çektiği projenin bir parçasıydı. Katolik Habsburglara karşı Protestan ölkelerle Osmanlı İmparatorluğu arasında ittifak oluşturulacağına dairi binyılcı eskatolojik kehanetlerden esinlenen

⁸¹ Gershom Scholem, *Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah*, (çev. R. J. Zwi Werblowsky), Princeton 1973.

⁸² Paul Rycault, *The History of the Turkish Empire from the Year 1640 to the Year 1677*, Londra 1679, s. 201.

⁸³ Richard Popkin "Seventeenth-Century Millenarianism" *Apocalypse Theory and the Ends of the World*, (ed. Malcolm Bull), Oxford: 1995, s.112-134; ayrıca bkz. Michael McKeon "Sabbatai Sevi in England", *AJS Review*, 2, 1977, s.131-169.

⁸⁴ Paul Rycault, *The History of the Turkish Empire*, s. 201.

⁸⁵ Popkin "Seventeenth-Century Millenarianism", s. 122.

⁸⁶ Marriott, *The Birth Pangs of a Messiah*, s.108-109.

⁸⁷ Matt Goldish, *The Sabbatean Prophets*, Cambridge, Mass. 2004, s. 111.

⁸⁸ Leh kökenli Protestan bir aileye doğan Bobowski Tatarlar tarafından kaçınıp İstanbul'a köle olarak satılır. İslam'ı kabul edip Enderun'a girer, Topkapı Sarayında müzisyen ve tercüman olarak görev yaptıktan sonra saraydan ayrılp İngiliz elçiliğinde tercüman olarak çalışır.

bu projenin hedefi Türkleri din değiştirmeye teşvik etmekte.⁸⁹ Komenski'nin girişimi Hollanda elçisi Levinus Warner'a emanet edilmişti; Warner tercüme işini önce Yahya bin İshak'a, onunkini yeterli bulmayınca Ali Ufki Bey'e vermişti.⁹⁰ Komenski İncilin Türkçe çevirisine önsöz olması amacıyla Sultan IV. Mehmet'e hitaben bir ithaf mektup da yazmıştı. Saygılı ve uzlaşmacı bir dille yazdığı metnin "amacı sultanı kendi topraklarında Türkçe İncilin dağıtılmasına izin vermeye ikna etmekti".⁹¹ Bu kehanetlerden haberdar olan Komenski'nin arkadaşı İsviçreli eğitimci Johann Jakob Redinger, orduyla birlikte Macaristan'da bulunan Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile görüşüp, söz konusu kehanetleri kendisine aktarır, Türkçe İncil'in halihazırda tercüme edilmiş ve Hollanda'da basılmakta olduğunu kendisine söyler. Sadrazamın dragomanı bu tercümeden haberdar olduklarını ve sabırsızlıkla bekledikleri cevabını verir. Redinger, sadrazamdan Türkçe İncil imparatorluğa geldiğinde onu Türkler için tefsir etmek için Türkçe öğrenmek amacıyla İstanbul'a gitmek için izin ister.⁹² Ali Ufki Bey'in çevirisi ancak on dokuzuncu yüzyılda yayımlanır ve proje yarım kalır.

⁸⁹ Agata Pawlina, "The Pole who Translated the Bible for the Turks: Wojciech Bobowski's Bible Translation into Ottoman-Turkish", *The Polish Journal of Biblical Research*, 15/2, 2016, s34.

⁹⁰ Neudecker, Hannah, "Two Hitherto Little Studied Turkish Translations by Wojciech Bobowski alias Albertus Bobovius", *Oriens*, 45 2007, s. 322.

⁹¹ Neil Malcolm "Comenius, the Conversion of the Turks, and the Muslim-Christian Debate on the Corruption of Scripture", *Church History and Religious Culture*, 87/4, 2007, s. 485.

⁹² Neil Malcolm, "Comenius, s. 499.

(Resim 1) Üzerinde egemenlik nişanı imparatorluk küresi, taç, asa ve kılıç bulunan “Yeni Monarşi” yazılı sunak masasının önünde duran Nayler ve Sevi’nin ikili portresi. Hainlerin Şahı başlıklı bu gravürde Nayler ve Sevi’nin başlarının üzerindeki metin kutucukları her ikisini de sahte mesih olarak yaftalıyor, Nayler’e Quakerların kralı, Sevi’ye Yahudilerin kralı diyor. Nayler’in cübbesinde Hırs; Özgür Ruh; Quaker; Kötülük, Sevi’ninkinde ise Kuran ve Talmud yazıyor.

https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1899-0428-2.

© The Trustees of the British Museum. Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) lisansı altında paylaşılmıştır

Sonuç

Mesih'in dönüşünü herkesin içindeki "iç ışık" aracılığıyla deneyimleyeceği inancına dayalı apokaliptik erken Quaker eskatolojisi ve İncil'deki Vahiy Kitabı'nda Kuzu Mesih için öngörülen zaferden ve bu zaferin kitlesel din değiştirme şeklinde olacağı varsayımından yola çıkan Quakerlar on yedinci yüzyılda küresel bir misyonerlik hareketine giriştiler. "Mesih dünyaya gelen her insanı aydınlattı, Türkleri, Yabudileri ... ışıkla aydınlattı; ... ve kurtuluş getiren Tanrı'nın lütfu bütün insanlara göründü"⁹³ diyen George Fox ve erken Quakerlar için misyonerliğin amacı insanları içlerindeki ışığa döndürmekti. Hedeflerinde çeşitli ülkelerin halkları kadar bu ülkelerin yöneticileri de vardı. Aynı amaçla Osmanlı'ya da gelen Quaker misyonerleri ne sultanı ne de -Müslüman olsun Gayrimüslim olsun- halkı kendi dinlerine döndürmeyi başaramamış olsalar da Sultan IV. Mehmet'le görüşen Mary Fisher'inki başta olmak üzere bu misyonların erken Quakerlık tarihinde önemli bir yeri vardır.

Bu misyonların Osmanlı tarih yazımında- en azından benim ulaştığım kaynaklarda- kendine yer bulmamış olması ve ülkeye gelen ilk Protestan misyonerlerin on dokuzuncu yüzyıla tarihlendirilmesi dikkat çekicidir. Bu çalışmada kullanılmamış olan dönemin Osmanlı arşivleri Osmanlıda misyonerliğin tarihine yeni bir ışık tutacaktır. Aslında bu topraklarda Protestanlığın tarihini daha da eskiye götürebilecek ipuçları mevcuttur. Cahit Telci'den alıntılacağım 1540 yılında "Balkanlarda ve aynı zamanda İstanbul'da Protestanlığın yayılmakta olduğundan bahs eden bir mektupta, o günlerde Hz. İsa'yı vaz etmeye çalışan ve Hazreti Muhammed'i yalanlayan İbrahim isimli bir imamın Türkler tarafından taşlandıktan sonra bedeninin ateşe verilip rüzgara savrulduğundan bahsedilmektedir"⁹⁴ satırları buna işaret etmektedir. Telci'nin bahsettiği yayılmanın misyonerler yoluyla mı yoksa tüccarlar yoluyla mı olduğunu bilmiyoruz. Misyonerler yoluyla değilse, bu yayılmanın kendi kültürel ve dini geleneklerini ve din görevlilerini kendi kullanımları için ticaret yaptıkları topraklara getirip kendi dini veya kültürel geleneklerinin yayılmasında sıçrama tahtası görevi gören tüccar diasporaları⁹⁵ aracılığıyla gerçekleştiğini varsayabiliriz.

Buna rağmen Quaker misyonerlerine asıl ve ısrarlı tepkinin bölgedeki İngiliz tüccarlar ve kendi misyonerlerini koruyup kollaması beklenen diplomatlardan gelmesi dikkat çekicidir. Tüccarların karşı çıkışının nedeni dini olmaktan ziyade misyonerlerin kendi ticari çıkarlarına zarar vereceği kaygısıdır. Benzer bir kaygı Sabetay hareketinin kendisinden çok ekonomik etkisiyle ilgilenen tüccarlar arasında da yaygındır. Sabetaycı hareketin büyüdüğü, Sevi'nin popülaritesinin arttığı

⁹³ Fox, *A Collection*, s. 235.

⁹⁴ Cahit Telci, "XVIn. Yüzyılın ilk Yarısında Bir Hubmesihî: Bosnavî İbrahim Efendi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2/2, (1997), s. 92.

⁹⁵ Jerry H. Bentley, *Old World Encounters: Cross-Cultural Contacts and Exchanges in Pre-Modern Times*, Oxford 1993, s.9.

dönemlerde yazılan tüccar haber bültenlerinde ticari konular ön plandadır.⁹⁶ Sevi'nin bir şehri terk ettiğinde Yahudilerin “akıllarını başlarına alacağı ve ticaretin daha da güçleneceğini” yazan haber bülteni buna örnektir.⁹⁷ “Daha ulvi meselelerle” uğraşan Yahudiler başka bir şey düşünemediklerinden Sabetaycılık ticareti olumsuz etkilemektedir.⁹⁸ Tüccarların yanı sıra konsoloslar da Quaker misyonerlerine aynı nedenle karşıdılar. Zira, Levant'taki batılı konsolosların başlıca görevleri kendi uluslarının tüccarlarının çıkarlarını korumak, onlara bölgede lojistik destek sağlamak, gerektiğinde yetkililerle müzakerelerde bulunmaktı ve kapitülasyonlar konsolos ve elçilerin bölgede yaşayan vatandaşları üzerindeki yasal yetkilerini arttırmıştı.⁹⁹ Böylece misyonerleri ülkeden kovma, geri gönderme hatta kırbaçlatma hakkını kendilerinde görürler. Amaçları ülkede yerleşik İngilizlerin çıkarlarını korumaktır.

Kaynaklar

- Arpee Leon , *The Armenian Awakening: A History of the Armenian Church*, Chicago 1909.
- Barclay, John, *Letters of Early Friends*, Londra, 1841, son erişim tarihi: 28. 09. 2021, <https://www.friendslibrary.com/john-barclay/letters-of-early-friends/>
- Barclay, Robert, *An Apology for the True Christian Divinity: Being an Explanation and Vindication of the Principles and Doctrines of the People called Quakers*, Birmingham 1765.
- Baker, Daniel, *A Clear Voice of Truth Sounded Forth, and as an Ensign Lifted Up and Displayed in Answer to the Proceedings of the Christians by Name in Asia, by Way of Controversie and Expostulation*, Londra 1662, son erişim tarihi: 30.09.2022, (<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A29602.0001.001?rgn=main;view=fulltext>)
- Bauman, Richard, *Let Your Words be Few: Symbolism of Speaking and Silence Among Seventeenth-Century Quakers*, Cambridge 1983.

⁹⁶ Brandon John Marriott, *Blurring Boundaries: The Transmission of Millennial Information Across the Seventeenth-Century Judeo-Christian Frontier*, Yüksek Lisans Tezi, Simon Fraser Üniversitesi, 2008, s. 29-32.

⁹⁷ Marriott, *Blurring Boundaries* s.30.

⁹⁸ Marriott, *Blurring Boundaries* s.30.

⁹⁹ Daniel Jütte, “The Jewish Consuls in the Mediterranean and the Holy Roman Empire during the Early Modern Period: A Study in Economic and Diplomatic Networks (1500-1800)”, *Cosmopolitan Networks in Commerce and Society 1660-1914*, (ed. Andreas Gestrich & Margrit Schulte Beerbühl), Londra 2011, s. 156.

- Bentley, Jerry, H., *Old World Encounters: Cross-Cultural Contacts and Exchanges in Pre-Modern Times*, Oxford 1993.
- Besse, Joseph, *A Collection of the Sufferings of the People Called Quakers*, C 2, Londra 1753.
- Bickley, A.C. *George Fox and the Early Quakers*, Londra 1884.
- Birch, Thomas, (ed.) *A Collection of State Papers of John Thurloe*, C 7, Londra 1742.
- Bishop, George, *New England Judged by the Spirit of the Lord*, Londra 1703.
- Brailsford, Mabel Rihmond, *Quaker Women: 1650-1690*, Londra 1915.
- Braithwaite, William C., *The Beginnings of Quakerism*, Londra 1912.
- Carroll, Kenneth L., *John Perrot: Early Quaker Schismatic*, Londra 1971.
- Croese, Gerardus, *The General History of the Quakers: Containing the Lives, Tenents, Sufferings, Tryals, Speeches and Lettters of the most Eminent Quakers, Both Men and Women: From the First Rise of that Sect Down to this Present Time*, Londra 1696, son erişim tarihi: 28 Eylül 2022,
<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A35020.0001.001?rgn=main;view=fulltext>
- Dandelion, Pink *The Quakers: A Very Short Introduction*, Oxford 2008
- Dewsbery, William, *The Faithful Testimony of that Antient Servant of the Lord, and Minister of the Everlasting Gospel William Dewsberry: his Books, Epistles and Writings, Collected and Printed for Future Service* Londra 1689, son erişim tarihi: 29 .09.2022,
<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A35837.0001.001?rgn=main;view=fulltext>
- Fox, George, *To the Turk, and All that are Under his Supream, To Read this Over which Concerns their Salvation*, Londra 1660, son erişim tarihi: 2.09.2022,
<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/B23173.0001.001?rgn=main;view=fulltext>
- Fox, George, *To the Great Turk and his King at Argiers with a Postscript of George Pattison's Taking the Turks and setting them on Their Own Shoar*, Londra 1680, son erişim tarihi: 2.09.2022,
<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A40298.0001.001?rgn=main;view=fulltext>
- Fox, George, *A Journal or A Historical Account of the Life, Travels Sufferings, Christian Experiences and Labour of Love in the Work of the Ministry, of that Ancient, Eminent and Faithful Servant of Jesus Christ, George Fox*, C 1, Londra 1694, son erişim tarihi: 3.10.2022,
<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A40209.0001.001?rgn=main;view=fulltext>
- Fox, George, *A Collection of Many Select and Christian Epistles Letters and Testimonies Written on Sundry Occasions*, New York 1831.
- Fox, George, *Narrative Papers of George Fox, Unpublished or Uncollected*, (ed. Henry J. Cadbury) Richmond, In. 1972.
- Goldish, Matt, *The Sabbatean Prophets*, Cambridge, Mass. 2004.
- Hubberthorn, Richard, *A Collection of the Several Books and Writings of that Faithful Servant of God*, Londra 1663, son erişim tarihi: 16 Eylül 2022,
<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A44832.0001.001?rgn=main;view=fulltext>
- Juterczenka, Sünne, "Charting the 'Progress of Truth': Quaker Missions and the Topography of Dissent in Seventeenth- and Eighteenth-Century Europe", *British Protestant Missions and the Conversion of Europe, 1600-1900*, (ed. Simone Maghenzani-Stefano Villani), Londra 2021, s. 79-101.
- Jütte, Daniel, "The Jewish Consuls in the Mediterranean and the Holy Roman Empire during the Early Modern Period: A Study in Economic and Diplomatic Networks

- (1500-1800)”, *Cosmopolitan Networks in Commerce and Society 1660-1914*, (ed. Andreas Gestrich & Margrit Schulte Beerbühl), Londra 2011, s. 153-186.
- Kelly, William Ashford, “John Philley in Turkey”, *The Journal of the Friends’ Historical Society*, 52/2, 1969, s. 131-134.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu’daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul 1989.
- Larson, Rebecca, *Daughters of Light: Quaker Women Preaching the Prophecy in the Colonies and Abroad, 1700-1755*, Chapel Hill 1999.
- Malcolm Neil “Comenius, the Conversion of the Turks, and the Muslim-Christian Debate on the Corruption of Scripture”, *Church History and Religious Culture*, 87/4, 2007, s. 477-508.
- Malson-Huddle, Elizabeth “Biddle Hester” *The Encyclopedia of English Renaissance Literature*, C 1., (ed. Garrett A. Sullivan, Jr-Alan Stewart), Oxford 2012, s.76-77.
- Marriott, Brandon John, *Blurring Boundaries: The Transmission of Millennial Information Across the Seventeenth-Century Judeo-Christian Frontier*, Yüksek Lisans Tezi, Simon Fraser Üniversitesi, 2008.
- Marriott, Brandon, *The Birth Pangs of a Messiah: Transnational Networks and Cross-Religious Exchange in the Age of Sabbatai Sevi*, Oxford Üniversitesi Doktora tezi, 2012.
- Meggitt, Justin J, *Early Quakers and Islam: Slavery, Apocalyptic and Christian-Muslim Encounters in the Seventeenth Century* Eugene, Oregon 2016.
- Michael McKeon “Sabbatai Sevi in England”, *AJS Review*, 2, 1977, s.131-169.
- Nabil Matar, “Some Notes on George Fox and Islam” *The Journal of Friends Historical Society*, 55(1989), s. 271-276.
- Nabil Matar, *Islam in Britain 1558-1685*, Cambridge 1998.
- Neudeckerr Hannah “Two Hitherto Little Studied Turkish Translations by Wojciech Bobowski alias Albertus Bobovius”, *Oriens*, 45, (2007), 330-363. s.322.
- North, Roger, *The Life of the Honourable Sir Dudley North*, Londra 1774.
- Palmieri, Brooke Sylvia, “Truth and Suffering in the Quaker Archives”, *Archives & Information in the Early Modern World*, (ed. Kate Peters, Alexandria Washam ve Liesbeth Corens), Oxford 2018, s. 239-262.
- Pawlina, Agata “The Pole who Translated the Bible for the Turks: Wojciech Bobowski’s Bible Translation into Ottoman-Turkish”, *The Polish Journal of Biblical Research*, 15/2, 2016, s. 31-37. s34.
- Popkin, Richard, “Seventeenth-Century Millenarianism” *Apocalypse Theory and the Ends of the World*, (ed. Malcolm Bull), Oxford: 1995, s. 112-134.
- Randolph, Bernard, *The Present State of the Islands in the Archipelago, or Arches, Seas of Constantinople and Gulph of Smyrna with the Islands of Candia and Rhodes*, Oxford, 1687, son erişim tarihi: 4.09.2022, <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A70955.0001.001?rgn=main;view=fulltext>
- Report on the Manuscripts of Allan George Finch*, C 1, Londra 1913.
- Robinson, George, “An Additional Account of George Robinson’s”, *A True Account of the Great Tryals and Cruel Sufferings Undergone by Those Two Faithful Servants of God, Katherine Evans and Sarah Cheevers in the Time of Their Above Three Years and a Halfs Confinement in the Island of Malta. Also how God at Last his Almighty Power Effected their Deliverance and*

- Brought Them Back into the Land of Their Nativity. To Which is Added, a Short Relation from George Robinson, of the Sufferings that Befel Him in His Journey to Jerusalem; and How God Saved him From the Hands of Cruelty When the Sentence of Death was Passed against Him*, (ed. Daniel Baker), Londra, 1663, son erişim tarihi: 18 Eylül 2022, <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A63318.0001.001?rgn=main;view=fulltext>
- Rycault, Paul *The History of the Turkish Empire from the Year 1640 to the Year 1677*, Londra 1679.
- Scholem, Gershom „*Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah*, (çev. R. J. Zwi Werblowsky), Princeton, 1973.
- Sezer, Ayten “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri,” *Osmanlı II*, (ed.) Güler Eren, Ankara 1999, s. 181-192, son erişim tarihi: 22 Mayıs 2023, https://ait.hacettepe.edu.tr/akademik/arsiv/misy.htm#_ftn1
- Telci, Cahit, “XVİN. Yüzyılın ilk Yarısında Bir Hubmesihî: Bosnavî İbrahim Efendi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2/2, (1997), 91-101.
- Underwood, T. L. “Early Quaker Eschatology”, *Puritans, the Millenium and the Future of the Israel: Puritan Eschatology 1600 to 1660*, (ed. Peter Toon), Cambridge 1970, s. 91-103.
- “Visit of Mary Fisher to the Sultan Mohammed IV at Adrionaple, 1658”, *The Knickerbocker*, 43/2, (Şubat,1854), s. 159-164.
- Vlasblom, David, “Islam in Early Modern Quaker Experience and Writing”, *Quaker History*, 100/1, (Bahar 2011), s. 1-21.
- Watkins, Susan Wareham, “Hat Honour, Self Identity and Commitment in Early Quakerism”, *Quaker History*, 103/1, (Bahar 2014), s. 1-16.
- Watts, Michael, R., *The Dissenters: From the Reformation to the French Revolution*, C1, Oxford 1985.
- Whiting, John, *Persecution Exposed, in Some Memoirs Relating to the Sufferings of John Whiting, and Many Others of the People called Quakers*, Londra 1791.

Summary

Notwithstanding the fact that the main trend and consensus in Ottoman historiography has been to locate the time of the arrival of first Protestant missionaries to the Ottoman lands to the early nineteenth century, historical evidence dates the appearance of first Protestant missionaries, in the form of Quakers, to the seventeenth century at the latest. Founded by George Fox, the Religious Society of Friends, commonly named as Quakers –one of the millennialist dissident Christian movements that emerged in the chaotic political, social, and religious environment of seventeenth-century England, a country rife with conflict-ridden controversies of many kinds and marked with turmoil- was the earliest wide-reaching missionary endeavour of Protestantism - a missionary venture with a universal outlook. Missionaries, who set out with the Inner Light doctrine, which stated that God existed in each and every human being without regard to their religion, language, race

or nationality, spared no effort to awaken everyone to the light within them. Believing themselves to be engaged in Lamb's War (Revelation 19: 11-15) - the struggle to conquer evil and establish God's Kingdom on earth- and adhering to the millenarian belief that the Kingdom of God was imminent they embarked on large-scale missionary work. For early Quakers the Lamb's War entailed a non-violent, spiritual struggle, involving mass conversion rather than political upheaval.

In the seventeenth-century, alongside other countries and regions, Quaker missionaries were also at work in Ottoman realm. Seeing all humanity as God's people and holding all people as equals in worth and moral status, in consonance with the Quaker "Inner Light" doctrine, they refused to judge them by their religion and, as such, their approach to Islam and the Muslim people was mostly at variance with and, at times, disrupting the often hostile and negative mainstream Christian or Western understanding and discourses of the period in question.

Quaker missionaries attempted to convey their message not only to Muslims, Christians, and Jews, but also to the sultan himself- just as they tried to win over the pope and other rulers of the world to their version of Christianity. Among those who tried to convert the Sultan, only Mary Fisher had an audience with Sultan Mehmet IV in Edirne where he was encamped with his army and retinue and preached him the word of the Lord. The courteous treatment Fisher received from the Muslim sultan was in striking contrast to the hostile and oppressive treatment she was subjected to in Christian England and New England. Her story has been advanced by Quakers as an argument for religious toleration in the West, especially in times of religious persecution. The story of her meeting with the sultan being passed down from generation to generation, she remains to this day as the most famous Quaker preacher who had travelled to the Ottoman Empire. Other missionaries -like John Kelsey, popularly known as Quaker John- who also attempted to convert the sultan failed to have an audience with him.

Despite their ardent confidence and high optimism, the Ottoman missions all in all ended in failure. Although they did not succeed in their efforts to gain converts from either Muslims or non-Muslims, not to mention their failure to convert the sultan, they often left the country with the satisfaction of having fulfilled their duties.

While the reaction of the locals and authorities to the missionaries ranged from indifference to sympathy, opposition, and persecution, the most persistent opposition was from the resident English traders and consuls in the region. The main reason being the concern that missionaries' activities would harm their trade interests.

Quakers were among the panoply of millennial movements of the seventeenth-century England. Nor was the millennialism of the century confined to the Christian world. In 1648, in İzmir, Sabbatai Sevi, a rabbi and Kabbalist, proclaimed himself to be the long-expected Jewish messiah. His messianic claim activated a sweeping movement among Jewish communities

not only in Muslim, but also in Christian countries, attracting many followers. Most contemporary historians -in disagreement with Gershom Scholem- argue that the Sabbatian movement was not entirely a homegrown movement of the Jewish world but was also influenced by the Christian millenarian ideas of his time- especially those of the Quakers, and millennial ideas were communicated to and fro across religions mainly by the merchants of the time.

Ottoman archival material of the period relating to missionary activities as well as archives that once fell within the borders of the empire will shed fresh light not only on the history of the missionary activities in the Ottoman Empire, but also on the history of early Quakerism.